

ФРЕНСІС ФУКУЯМА

# ІДЕНТИЧНІСТЬ

ПОТРЕБА В ГІДНОСТІ  
Й ПОЛІТИКА СКРИВДЖЕНОСТІ

*Переклала з англійської  
Тетяна Сахно*

«НАШ ФОРМАТ» • КИЇВ • 2020

[>>> Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

# ЗМІСТ

<i>Передмова</i> .....	9
1 Політика гідності .....	17
2 Третя частина душі .....	25
3 Внутрішнє і зовнішнє .....	36
4 Від гідності до демократії.....	46
5 Революції гідності.....	50
6 Експресивний індивідуалізм.....	57
7 Націоналізм і релігія.....	65
8 Неправильна адреса .....	78
9 Людина-невидимка .....	84
10 Демократизація гідності .....	93
11 Від ідентичності до ідентичностей .....	105
12 Ми, народ.....	121
13 Як формується відчуття національної належності.....	134
14 Що робити? .....	154
<i>Примітки</i> .....	172
<i>Бібліографія</i> .....	183

## ПЕРЕДМОВА

**Ц**я книжка не була б написана, якби Дональд Трамп у листопаді 2016 року не став президентом США. Як і багато американців, я був здивований таким результатом і занепокоєний через його можливі наслідки для Сполучених Штатів і всього світу. Це було друге в тому році голосування з несподіваним результатом — раніше, у червні, громадяни Великої Британії висловилися на референдумі за вихід країни з Євросоюзу.

Упродовж останніх кількох десятиліть я багато розмірковував над розвитком сучасних політичних інституцій: як виникла держава, верховенство права й демократична підзвітність, як вони розвивалися й взаємодіяли і що може призвести до їхнього занепаду. Ще задовго до обрання Трампа я писав, що американські інституції слабшають, бо державу поступово захоплюють впливові зацікавлені групи, і вона загрузає в закостенілих структурах, нездатних себе реорганізувати.

Дональд Трамп став наслідком цього занепаду інституцій і водночас йому сприяв. З його обранням пов'язували надії, що він як стороння особа використає народний мандат для реорганізації системи й поверне їй функціональність. Американці втомилися від нерозв'язних ідеологічних суперечок і жадали сильного лідера, який знову об'єднає країну, подолавши те, що я назвав ветократією, — здатність зацікавлених груп блокувати колективні дії. Схожий підйом популізму привів Франкліна Рузвельта в Білий

дім у 1932 році й на два наступні покоління перебудував американську політику.

Проблема з Трампом має два аспекти і пов'язана і з політикою, і з його вдачею. Його економічний націоналізм міг радше погіршити, а не покращити становище самих його виборців, тимчасом як його неприхована схильність віддавати перевагу авторитарним лідерам перед демократичними союзниками могла дестабілізувати світовий порядок. Що ж до вдачі, то важко уявити людину, яка підходить на роль президента Сполучених Штатів менше. Йому зовсім не властиві чесноти, які асоціюються з визначним лідером, — базова чесність, надійність, розсудливість, відданість інтересам суспільства й моральні орієнтири. Протягом своєї кар'єри Трамп був націлений передусім на саморекламу і цілком спокійно перехитровував людей і обходив правила на своєму шляху, не гребуючи жодними засобами.

Трамп уособлює загальну тенденцію у світовій політиці — рух у бік так званого популістського націоналізму<sup>1</sup>. Лідери-популісти прагнуть використати здобуту шляхом демократичних виборів легітимність для зміцнення своєї влади. Вони заявляють про прямий харизматичний зв'язок з «народом», який часто розуміють у вузьких категоріях етнічної належності, не включаючи в нього великі групи населення. Їм не подобаються інституції, і вони прагнуть підірвати систему стримувань і противаг, що обмежує особисту владу лідера в сучасній ліберальній демократії: суди, законодавчі органи, незалежні ЗМІ й непартійну бюрократію. Інші сучасні лідери, яких можна зарахувати до цієї категорії, — Володимир Путін у Росії, Реджеп Таїп Ердоган у Туреччині, Віктор Орбан в Угорщині, Ярослав Качинський у Польщі й Родріго Дутерте у Філіппінах.

Підйом демократії у світі, який почався в середині 1970-х років, перейшов у те, що мій колега Леррі Даймонд називає світовою рецесією<sup>2</sup>. У 1970 році існувало всього приблизно 35 електоральних демократій. Протягом наступних тридцяти років ця цифра постійно зростала, і на початок 2000-х їх було вже майже 120. Найшвидше зростання відбувалося в 1989–1991 роках, коли падіння комуністичних режимів у Східній Європі й колишньому

# 1 Політика гідності

**Д**есь у середині другого десятиліття ХХІ століття світова політика різко змінилася.

На період від початку 1970-х до середини 2000-х років припало те, що Семюел Гантінгтон назвав «третьою хвилею» демократизації, коли кількість країн, які можна зарахувати до електоральних демократій, зросла від приблизно 35 до понад 110. У цей період ліберальна демократія стала стандартною формою правління для більшості світу, якщо не на практиці, то принаймні як прагнення<sup>8</sup>.

Паралельно з цією зміною політичних інституцій відбувалося пов'язане з нею посилення економічної взаємозалежності між державами, або так звана глобалізація. Остання спиралася на ліберальні демократичні інституції, насамперед на Генеральну угоду з тарифів і торгівлі та її наступницю — Світову організацію торгівлі. Їх доповнювали регіональні торгові угоди, зокрема Європейський Союз та Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі. Упродовж цього періоду темпи розвитку міжнародної торгівлі й інвестування випереджали зростання світового ВВП і часто вважалися основною рушійною силою процвітання. Між 1970 і 2008 роками світове виробництво товарів і послуг збільшилося в чотири рази, і таке зростання відбулося практично в усіх регіонах. Водночас кількість людей, що живуть у злиднях у країнах, що розвиваються, впала із 42 % від загальної кількості на-

селення в 1993 році до 17 % у 2011 році. Частка дитячої смертності у віці до п'яти років скоротилася від 22 % у 1960 році до менше ніж 5 % у 2016-му<sup>9</sup>.

Утім від цього ліберального світового порядку виграли не всі. У багатьох країнах, зокрема в розвинених демократіях, помітно посилилася нерівність: багато переваг економічного зростання дісталися насамперед еліті, належність до якої визначала головним чином освіта<sup>10</sup>. З розвитком економіки було пов'язане збільшення руху товарів, грошей і людей, що призвело до значних руйнівних змін у суспільстві. Селяни в країнах, що розвиваються, які раніше не мали доступу до електрики, несподівано опинилися у великих містах, де вони можуть дивитися телевізор і користуватися інтернетом через всюдисущі мобільні телефони. Ринки праці пристосовувалися до нових умов, змушуючи мільйони людей, які шукали кращих можливостей для себе й родини або рятувалися від нестерпних умов на батьківщині, перетинати державні кордони. У таких країнах, як Китай та Індія, постав новий середній клас, але його представники виконували роботу, яку раніше робив давніший середній клас у розвиненому світі. Виробництво неухильно переміщалося з Європи й США у Східну Азію та інші регіони з низькою вартістю робочої сили. Водночас у новій економіці, у якій дедалі більше зростала сфера послуг, жінки витісняли чоловіків, а низькокваліфікованих робітників заміняли розумні машини.

Від середини 2000-х років імпульс до побудови дедалі відкритішого й ліберальнішого світового порядку почав слабнути, а згодом повністю змінив напрямок. Цей поворот збігся з двома фінансовими кризами: перша почалася у 2008 році на ринку субстандартного кредитування в США та призвела до Великої рецесії, а друга — коли через банкрутство Греції під загрозою опинилися євро та Євросоюз. В обох випадках політика еліти спричинила значний спад економіки, високий рівень безробіття й падіння доходів простих працівників у всьому світі. США та Євросоюз були головними взірцями для наслідування, тому ці кризи підірвали репутацію ліберальної демократії як такої.

Дослідник демократії Леррі Даймонд назвав період після цих криз роками «демократичної рецесії», коли практично в усіх ре-

## 2 ТРЕТЯ ЧАСТИНА ДУШІ

**П**олітичні теорії зазвичай будуються на основі теорій людської поведінки. З маси емпіричної інформації про світ навколо нас теорії виділяють закономірності в людських вчинках, намагаючись встановити причинні зв'язки між ними й навколишнім середовищем. Здатність до побудови теорій — важливий чинник еволюційного успіху людського виду. Багато практиків зневажають теорії й теоретизування, але постійно діють відповідно до неартикульованих теорій, просто цього не усвідомлюючи.

Сучасна економіка ґрунтується на одній із таких теорій, яка полягає в тому, що люди — раціональні істоти, які прагнуть максимізувати корисність: вони використовують свої неабиякі когнітивні здібності, щоб отримати вигоду для себе. Також ця теорія містить кілька додаткових припущень. По-перше, що одиницею обліку є індивід, а не родина, плем'я, нація чи якась інша соціальна група. Якщо вже люди об'єднуються, то це тому, що, за їхнім розрахунком, співпраця для них вигідніша, ніж самотійні дії.

Друге припущення стосується природи «корисності», того, чому віддасть перевагу певна людина (машині, сексуальному задоволенню, приємній відпустці). Ці індивідуальні вподобання економісти називають «функцією корисності» особи. Багато економістів твердять, що наука нічого не каже про найцінніші для людей блага. Це вже вирішувати людям. Економіка говорить тільки про способи раціонального досягнення бажаного блага. Отож

і керівник гедж-фонду, який прагне заробити ще один мільярд, і солдат, що затуляє собою гранату, рятуючи товаришів, максимізують свої різні індивідуальні вподобання. Можливо, терористи-смертники, які, на жаль, стали частиною політичного ландшафту ХХІ століття, просто намагаються максимізувати кількість незайманих дівчат, яких вони зустрінуть у раю.

Проблема полягає в тому, що ця економічна модель погано підходить для прогнозів, якщо індивідуальні вподобання не обмежуються чимось на зразок особистої матеріальної вигоди, наприклад, прагненням доходів чи багатства. Якщо розширити поняття корисності, щоб воно охоплювало обидва полюси — як егоїстичну, так і альтруїстичну поведінку, — отримаємо лише тавтологічну тезу, що люди прагнутимуть того, чого прагнуть. Що справді потрібно, то це теорія, яка пояснить, чому одні люди жадають грошей і безпеки, тимчасом як інші воліють померти заради мети або витратити час і гроші на допомогу іншим. Стверджуючи, що мати Тереза і керівник гедж-фонду з Волл-стріт максимізують свою корисність, ми випускаємо з уваги щось важливе про їхні мотиви.

На практиці більшість економістів вважають, що корисність ґрунтується на якійсь формі особистої матеріальної вигоди, яка перевершить інші мотиви. Цю думку поділяють як сучасні економісти, що обстоюють вільний ринок, так і класичні марксистки, які наголошували, що історію визначають соціальні класи, які дбають про свої економічні інтереси. Сьогодні економіка стала панівною і престижною соціальною наукою, тому що здебільшого поведінка людей справді вписується в обмежувальну версію людської мотивації, яку пропонують економісти. Матеріальне заохочення важливе. Продуктивність сільськогосподарських комун у КНР була низька, тому що селянам не дозволяли забирати собі надлишок виробленої продукції. Замість того щоб сумлінно працювати, вони радше ухилялися від роботи. У колишньому комуністичному світі був поширений вислів: «Вони вдають, що нам платять, а ми вдаємо, що працюємо». Коли наприкінці 1970-х систему заохочення змінили і селянам дозволили забирати собі надлишок, за чотири роки обсяг продукції сільського господарства подвоївся.

**Н**а відміну від тимосу, невід'ємної частини людської природи, сучасне поняття ідентичності зародилося всього кілька століть тому, коли суспільства почали модернізуватися. Виникнувши в Європі, воно згодом поширилося й прижилося практично в усіх суспільствах на планеті.

Підґрунтям ідентичності стало усвідомлення розриву між внутрішнім і зовнішнім. Люди почали вважати, що всередині них прихована їхня справжня, істинна сутність, і вона якимсь чином конфліктує з роллю, яку їм відвело суспільство. Сучасна концепція ідентичності наділяє найбільшою цінністю справжність, підтвердження значущості тієї внутрішньої сутності, якій не дозволяють себе виражати. Вона на боці внутрішнього, а не зовнішнього «я». Часто людина може не знати свого справжнього внутрішнього «я» і лише невиразно відчувати, що змушена жити не своїм життям. Це може призвести до одержимості запитанням: «Хто я насправді?». Пошуки відповіді викликають почуття відчуженості й тривоги, полегшити які може тільки прийняття свого внутрішнього «я» і визнання його з боку суспільства. І якщо це суспільство належним чином визнає внутрішнє «я», треба припускати, що саме суспільство здатне докорінно змінитися.

У певному розумінні ідея ідентичності на Заході народилася під час Реформації, і вперше її висловив чернець-августинець Мартін Лютер. Він здобув традиційну теологічну освіту й отри-

мав місце викладача у Віттенберзькому університеті. Десять років він читав, розмірковував і боровся зі своїм «я». За словами історика, «Лютер упав у відчай перед Богом. Він хотів упевненості в тому, що Бог його приймає, але знаходив у собі тільки безсумнівну гріховність, а в Богові — невблаганного суддю, який прирікає на марність усі його намагання розкаятись і пошуки Божої милості»<sup>24</sup>. Лютер спробував відповідно до настанов католицької церкви знайти вихід у смиренні, але потім усвідомив, що ніяк не може підкупити, улестити чи вблагати Бога. Він зрозумів, що церква впливає лише на зовнішню людину — через сповідь, покуту, милостиню і вшанування святих, але все це нічого не змінювало, тому що благодать — це завжди добровільний вияв Божої любові.

Лютер був одним з перших західних мислителів, який сформулював ідею внутрішнього «я» і наділив його більшою цінністю, ніж зовнішню соціальну істоту. Він твердив, що людина має двоїсту природу, поєднуючи в собі внутрішню духовну людину й зовнішню тілесну. Оскільки «ніщо зовнішнє ніяк не впливає на витворення християнської праведності чи свободи», тільки внутрішня людина може відродитися.

Віра може правити лише у внутрішній людині, як сказано в Посланні до Римлян (Рим. 10:10): «Бо серцем вірується на оправдання», і через те, що тільки віра виправдовує, зрозуміло, що внутрішню людину не можуть виправдати, звільнити чи спасти жодні зовнішні добрі справи або дії, і що ці справи, хай яка їхня суть, не мають жодного зв'язку з цією внутрішньою людиною<sup>25</sup>.

Центральне для пізнішого протестантського віровчення розуміння того, що людину виправдає лише віра, а не добрі справи, одним махом підірвало сенс існування католицької церкви. Церква була посередником між людиною і Богом, але вона за допомогою обрядів і добрих справ могла впливати тільки на зовнішню людину. Лютера вжахнула зіпсованість і занепад середньовічної церкви, але набагато глибшим відкриттям було усвідомлення того, що сама церква непотрібна, а з її прагненням підкупити чи змусити